
OSMANLI TİMAR SİSTEMİ'NDE MUASIRLARININ GÖZÜNDEN DEĞİŞME VE ÇÖZÜLME¹

Mehmet DOĞAN²

Öz

Tarihçiler genellikle, Kanuni'nin ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nin bir *gerileme* içine girdiği yönünde bazı tespitlerde bulunurlar. Bir kısım tarihçiler de, bu dönemi tanımlarken daha tarafsız bir kavram olan *dönüşüm* tabirini kullanmayı uygun görürler. Osmanlı toplumunda ve müesseselerinde, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılın ortalarına kadar önemli bir dönüşümün yaşandığı son zamanlarda yapılan araştırmalarda yaygın bir kanaattir. Çalışmamızdaki amaç sözü edilen dönemde Timar sisteminin bir Osmanlı temel kurumu olarak yönetim ve organizasyonunda meydana gelen değişiklikleri ve çözülmeyi dönemin aydınlarının gözünden değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Timar Sistemi, Nasihatnâmeler, Değişme ve Çözülme.

¹ Bu makale, yazar tarafından 2006 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Ankara'da hazırlanmış "Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü", başlıklı yayımlanmamış doktora tezinin bir bölümünün genişletilmiş halidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mdoğan3@yahoo.com, ORCID No: 0000-0003-2415-9211.

Makale gönderilme tarihi: 23 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 29 Kasım 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

THE CHANGE AND DISSOLUTION IN THE OTTOMAN TIMAR SYSTEM FROM THE EYES OF ITS COUNTERPARTS

Mehmet DOĞAN

Abstract

Some historians usually tend to make certain judgments suggesting the entry of the Ottoman Empire into a state of decline soon after the death of the Sulaiman the Lawgiver, while others prefer to use the term “transformation”, reflecting their relative objective approach to the matter, for the same period. That a significant transformation took place in the society and the institutions of the late 16th and the first half of the 17th century Ottoman world is a widely accepted common view in the recent researches. This study aims to enlighten the changes and dissolution seen in the organization and the administration of the Timar system as a unique Ottoman institution during the same period and tries to analyze from the eyes of the intellectuals of the period.

Keywords: Timar System, Nasihatnâmes, Change and Dissolution.

Giriş

Tarihte devlet erkânı veya âlimler tarafından devlet ve toplum idaresi hakkında yazılan eserlerin sayısı bir hayli çoktur. Aynı şey Türk ve İslam tarihi için de geçerlidir. Bu türden eserler, bazen hükümdarlara takdim edilmiştir. Devlet ve toplum hayatında uyulması gereken temel prensipler bu eserlerin konusu olmuştur. Devlet adamlarının ve devlet teşkilatının aksaklıkları kritik bir gözle ifade edilmesi veya konularının, yaşanan döneminin siyasi yapısına ve devlet adamı anlayışına ışık tutması sebebiyle de önemli bir tarihi kaynak olma özelliğine sahip eserler olarak kabul edilmektedir (Savaş, 1999: 87-88). Yusuf Has Hacib'in Karahanlı hükümdarına sunduğu *Kutadgu Bilig* (İnalçık, 1966: 259-275) ve Nizamülmülk'ün *Siyasetnamesi*³ (Levend, 1963:182) bu türün ilk önemli *Nasihathâme* örneklerindedir. Bu gelenek, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürülmüştür (Savaş, 1999: 87-88).

Kısaca ifade etmek gerekirse, Nasihatname (Siyasetname)ler, İran menşelidir. Bunlardaki örnekler eski İran (Sasani) krallarındandır, fakat Arapça'ya aktarılırken İslam'a tam adapte edilmişler; ayet, hadis ve birtakım İslami motiflerle bezenmişlerdir. Bunlar, genellikle ahlaki eserler arasında yer alırlar ve ahlaki öğütler içerirler (Uğur, 2001: 4, 53). Bunların çoğu devletin memurları tarafından yazılmışlardır. Prensip koymadan ziyade, idare sanatıyla ilgilidirler (Uğur, 2001: 127). Yöneticilere klâsik Doğu tarzında bazı teorik öneri ve tekliflerde bulunurlar, konularında dini unsurlar ağır basar ve her şeyi dine bağlarlar. Örnekler, Doğu'dan eski Sasani kralları, Batı'dan İskender ve İslam tarihinden meşhur insanlardır. İslam kültüründeki⁴ bu tür eserlerin başlangıcı Emeviler'in yıkılışına kadar gitmekte ve bunların oluşmasında, Arap-İslam Devletinin iç siyasi durumu ve bunlarla iç içe olan kültürel çabalara ön ayak olmuştur (Fodor, 1986: 218.).

İslam siyasi literatürü, İbn Mukaffa'nın meşhur *Kelile ve Dimne*'yi Pehlevi dilinden Arapça'ya çevirmesinden sonra büyük ölçüde eski İran siyaset ve nasihat literatürü ve bir ölçüde eski Yunan siyaset eserlerinin etkisiyle gelişmiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde İran kültür ve geleneklerinin etkisi, Karahanlılar'a göre daha fazla hissedilmiştir. Bu dönemde en önemli eser İran kökenli Nizâm'ül-Mülk'ün, *Siyasetnâme* adlı eseridir. Bu gelenek ve anlayış Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemimde de sürmüştür (Öz, 1999: 28).

³ Bkz. Nizâm'ül-Mülk, *Siyasetnâme*, (Türkçesi:N. Bayburtlugil), Dergah Yay, 1995.

⁴ İslam dünyasındaki bu tür eserler için bkz, Levend (1963: 167-194).

Osmanlılarda ise, nasihatnamelerin daha çok devletin bünyesinde bazı bozuklukların belirmesiyle yazılmaya başlandığı görülmektedir⁵. Bununla birlikte devletleşme sürecinde siyasetnamelerde tercüme ve telif-tercüme karışımı eserler ortaya çıkmıştır. Gerek Arapça ve gerekse Farsça'dan sayısız eser tercüme edilmiştir. *Ebu'n-Necib Sühreverdi, Gazali, Nizamülmülk, İbn Mukaffa, Nasreddin Tusi, Sadi, Firdevsi* gibi...(Uğur, 2001: 27). Osmanlılarda XVI. yüzyıldan itibaren yazılan nasihatnamelere gelince, yazarları Osmanlı'nın içinde yaşayıp bizzat problemlerini bilen ve ona göre yapılabilecek önerilerde bulunanlardır. Bunların pek çoğu devletin çeşitli kademelerinde görev yapan insanlardır. Bunlara göre çare, bozuklukları bertaraf edip, Kanun-ı Kadim⁶'e dönmek ve onları tatbik etmektir. Örnekler tamamen Osmanlı sultanlarındandır. Eserleri genellikle Türkçe'dir. Dilleri sadedir; gerek iyi gerekse kötü olan adet ve gelenekler, örnekleri ve yaşayan canlılığı ile göz önüne serilmeye çalışılmaktadır.

Uğur (2001: 4-7) siyasi düşünce ile ilgili olarak yararlanılabilecek bu tür eserleri; 1-Ahlaki eserler, 2-Siyasetnameler (Nasihatnameler), 3-İslahat layihaları, 4-Kanunnameler, 5- Fütüvvetnameler ve ahi öğütlerinin tüzükleri, 6-Sefaretnameler ve 7-Genel Tarihler olarak tasnif etmiştir.

Bu tasnifte özellikle, siyasetname, ıslahat layihaları ve kanunnameleri⁷ birbirinden tam kesin bir sınırla ayırmak çok da mümkün değildir. Özellikle nasihatname ve layihalar birbirinin içine bir şekilde girmiştir. Araştırmacılar da birinin nasihatname dediğine diğeri layiha, birinin layiha dediğine diğeri nasihatname diyebilmektedir. Yalnız III. Selim'den sonraki layihalar bellidir, ama öncekiler biraz karışıktır. Her nasihatname veya siyasetname

⁵ Osmanlı Nasihatnamelerinin ortaya çıkışı (XIV. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle I. Bayezid devrinde) Osmanlı gücünün, İslam İmparatorluğu haline dönüşmesi yolunda emin adımlarla ilerlemeye başladığı dönemle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Devlet idaresi pratiğinin İslamileşmesi, yakın doğuya ait örneklerin benimsenmesi, tabii olarak bu geleneklerin teoriye dönüştürülmesi gerekmiş, bunların gölgesinde belki İslamiyet'teki hükümdar aynası (nasihatname) edebiyatı da büyük rol oynamıştır. *Kelile ve Dinme* I. Murad için çevrilmiştir. XIV. yüzyılın ortası ve 1432 arasında *Kâbüsnâme*'nin üç tane kesin çevirisi yapıldığı bilinmektedir. Ahmedî *İskendernâme* adlı eserini Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yazmaya başlamış ancak sonunda I. Bayezid'e sunmuştur. bkz. Ahmedi, *İskender-nâme*, yay. İsmail Ünver, TDK, Ankara, 1983. Fodor, bunu ilk "hükümdar aynası" yani nasihatname olarak kabul ediyor. Yine Tursun Bey'in 1488-1495 tarihleri arasında yazdığı *Târih-i Ebü'l-Feth* 'in girişini bu türün en önemli parçası olarak kabul ediyor. (Fodor, 1986: 217-240; 220-221).

⁶ Kanun-i kadim kavramı, özellikle XVII. yüzyıl nasihatnamelerinde geçmişin bozukluklarını ifade kullanılan bir tabirdir (Öz, 2005: 191).

⁷ Bir kişi tarafından kaleme alınan ve kanunnâme olarak tavsif edilen eserlerin sonunda yapılması gerekenler nasihatname üslubu içinde ifade edilmesinden dolayı bu tür literatürden ayırmak zordur.

münhasıran bir konu ile ilgili olmayabilir (Uğur, 2001: 7). Burada esas mesele şu: Osmanlı klâsik dönemine kadar siyasetname ve nasihatnameler genellikle teorik eserler ve tarihten örnekler zikreder. “Âsafnâme”den başlayarak ise daha sık mevcut durum eleştirisi ve çözüm önerilerini ön plana çıkaran bir yola girilir.

Osmanlı devlet ve toplum yapısının XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *klâsik* düzenden farklı bir yöne evrildiği tesbiti, bizzat dönemin Osmanlı aydınları tarafından da yapılmıştır. XV ve XVI. yüzyıllar timar sisteminin düzgün bir şekilde işletildiği dönemler olmuştur. Osmanlı devlet adamları ve aydınları, özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak kendi devlet ve toplum düzenlerinin bir *bozulma*’ya yüz tuttuğunun, kendi ifadeleriyle *nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infial* geldiğinin farkındaydılar. Onlar karşılaştıkları bu durumu *dâire-i adliye ve erkân-ı erbaa* gibi prensiplere dayanan Osmanlı toplum ve devlet anlayışı çerçevesinde izah etmeye çalışmışlardır (Öz, 2005: 2)⁸.

Burada Osmanlı düşünürlerinin timar sistemi çerçevesinde ve onun işleyişi, bozukluklar ve çözüm önerileri hakkındaki görüşlerini ihtiva eden Nasihatname ve Islahat layihalarını (risaleleri) ele alacağız⁹.

Nasihatnâmelerde Değişme ve Çözüm

İlk ele alacağımız eser, Osmanlı’nın altın çağını yaşayan ve yazan Kanuni’nin Vezir-i âzâm’ı olan Lütfî Paşa’nın¹⁰ Âsafnâmesi¹¹, dir. Eserini

⁸ Bu Osmanlı Nasihâtname yazarlarının görüşleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Gökbilgin (1991:197-218), Fodor (1986:217-240), Howard (1987: 18-20), Howard (1988: 52-77), Lewis (1959-60: 161-178), Öz (1991: 49-52), Yücel (1988).

⁹ Pál Fodor, Osmanlı düşünürlerinin eserlerini batıdaki örnekler için kullanılan, *hükümdar (prens) aynaları* olarak ifade etmekte; kimilerini siyasi yazılar, hatırat; bir kısmını toplumsal-siyasi risale olarak değerlendirmektedir. Yine bazıları için de layiha veya nasihat edebiyatı ifadelerinin kullanılmakta olduğunu ama kendisi bu ifadelerin (*risale, nasihatname*) yerine Avrupa orijinli hükümdarların veya kralların aynası ifadesini tercih ettiğini belirtmekte ve bunun sebeplerini şöyle ifade etmektedir. “En önemlisi, bunun diğer tespitlerden daha kapsamlı olması, diğer taraftan bu türün, yakın doğunun gelenek bakımından zengin ‘hükümdarların aynası’ edebiyatıyla yakınlığını daha iyi fırsat vermesidir. İster fonksiyonuna (devlet yönetimine dair öğütler, tecrübe birikiminin aktarılması, iktidarın meşruiyeti ve aynı zamanda sınırlandırılması), isterse fikri altyapısına bakalım, kendine özgü sayısız özelliklerine rağmen Osmanlı’daki hükümdar aynaları, İslam kültüründeki aynaların felsefik özünün bir devamı gibidir” (Fodor, 1986: 217-218).

¹⁰ Lütfî Paşa’nın nerede ve hangi tarihte doğduğu bilinmemektedir. 1539 tarihinde ölen Vezir-i âzâm Ayas Paşa’nın yerine Vezir-i âzâmlığa getirildi. 1541 yılında görevden alınana kadar bu görevi icra etti. 1562’de Dimetoka’da vefat etmiştir. (Uzunçarşılı, 1975: 548).

¹¹ Eser *Asafnâme* adının verilmesi Hazreti Süleyman’ın akıllı veziri Asaf’a atfendir. (Shaw, 1982:389).

1541'den sonra yazdığı tahmin edilmektedir. Kendisi küçük ama kapsamı geniş olan bu eser, tam bir Siyasetnâme, Nasihatnâme'dir. Eserde teorik tavsiyelerde bulunmaz, uygulaması mümkün ve olabilecek olan şeyleri önerir (Lütfi Paşa, 1982: 7). Eserin önemi İmparatorluğun gerilemesinin ilk belirtilerinden söz etmesidir (Fodor, 1986: 223). Aynı zamanda imparatorluğun zirvede olduğu bir dönemde Osmanlının ileriki yıllardaki inhitatının belli başlı alametlerinin neler olduğu hususunu göstermesi açısından ilginçtir (Lewis, 1959-60: 174).

Lütfi Paşa eserinin ikinci bölümünde, sefer (savaş) ile ilgili tedbirleri açıklar (Lütfi Paşa, 1982: 21-24) ve timar sahiplerinin durumlarından bahseder.

“Timar sahiplerinin sefere bizzat kendilerinin katılması gerekir, çocuk ve hasta olursa o başka” dedikten sonra *“Cebelü de kanundur, 6000 akçe timarı olan iki cebelü getirir; 12000 akçeli, üç cebelü getirir; 20000 akçeli zeamet, dört cebelü getirir”* diyerek kuralları hatırlatmakta şu uyarıyı da arkasından yapmaktadır: *“...fakat cebelülerin fazla olmasından çok sakınmak lazımdır.”* (Lütfi Paşa, 1982: 23)

Lütfi Paşa, dördüncü ve son bölümde, Reaya'nın durumunu anlatır. Reayadan birçok kimsenin askeri tabakaya girmeye çalışması, Lütfi Paşa'yı endişelendiren hususlardandır. Yine burada bizim çalışmamızla alakalı olarak, *“ve halktan birisi, bir genel hizmette bulunup, bundan dolayı timara lâayık olarak sipahi olsa, akrabasını, babasını ve annesini himaye etmemelidir.”* (Lütfi Paşa, 1982: 28) diyerek, reayayı, onun yaptığı iyi işlerin gelire ulaştırabileceğini görerek, akrabalarının da yükselmek isteyebileceğini ve bunun engellenmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Lütfi Paşa'nın daha XVI. yüzyıl ortalarında dikkat çektiği hususları onun daha sonraki dönemlerde ne kadar haklı olduğunu göstermiş ve ondan 20-30 yıl sonra yazan Mustafa Âli *Nushatü's-selâtin* adlı eserinde bu meselelerle ilgili tespitlerini ortaya koymuştur. Lütfi Paşa'nın sadece belirtileri hakkında bilgi verebildiği, dönemin toplumsal hayatının her alanında bu rahatsızlıkları Âli açıkça ifade eder. Bundan çıkan sonuç, artık kesin olarak zafiyet içinde olan bir toplum tablosudur (Fodor, 1986: 224).

Ayn Ali Efendi, 1609 yılında Defter Emîni olarak, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* başlıklı eserinde bütün devlet teşkilatını ele almakta ve taşra yönetiminin bir panoramasını bize sunmaktadır. Yedi bölüm ve sonuç halinde hazırlanan bu eser timar sistemi, eyalet ve sancaklar ile her birinin sahip olduğu timar ve zeametler hakkında, ve timar sisteminin

ıslahı için yapılan çalışmalar ve belli başlı kavramlardan bahseden, timar hakkında yetkili birisi tarafından kaleme alınmış en derli toplu risaledir. Timar sistemi ile ilgili yazdığı beşinci bölümünü timar ve zeamet deyimlerinin açıklanmasına, altıncı bölümünü timar ve zeamet tevcihleriyle ilgili kanun ve usullerden bahsetmekte ve yedinci bölümünü de timar ve zeametlerin düzeltilmesi konusuna ayırmıştır. O, timar ve zeamet sahiplerinin karışıklığına iki sebep göstermektedir. Birincisi, dirlik sahiplerinin sancağındaki askeri ile bir hizmet ve sefere gitmeyip başka bir yere ve işe gönderilmesidir. İkincisi ise, sefer yoklamalarının düzgün yapılmamasıdır. Sonuç kısmında defter emini olarak bulunduğu dönemde, timar ve zeametlerin durumuna dair, çeşitli hizmet mensuplarının gelirlerini ve yoklamaları hususundaki değerlendirmelerini kısaca ifade etmektedir (İpşirli, 2002: 843-844, İpşirli, 1991: 258, Gökbilgin, 1979: 33).

Kitâb-ı Müstetâb, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet ve toplum düzeninde başlamış çöküntüyü köklerine inerek ortaya koyan bir eserdir. Eserin 1620 yılında veya az sonra II. Osman'a sunulduğu tahmin edilmektedir (Yücel, 1988:XXIII). Eserin yazarının kim olduğu bilinmemektedir. Devrinin kendisinden sonra gelen ıslâhatçı yazarları Koçi Bey'e ve hatta Kâtib Çelebi'ye kaynaklık etmiş olması muhtemel bu isimlessiz yazar da gözlemlerini doğu devletlerinin eski bir formülüne göre ifade etmiştir. Buna göre; pâdişahın kudreti askersiz, asker parasız, para ve hazine reâyâsız olamaz, reâyâ ise ancak adâlet ile vergi ödeyebilirdi. Yüzyılın başındaki durumu Koçi Bey'den daha geniş ve sistemli bir şekilde anlatan yazar, bozukluklar ve nedenlerini "Osmanlı devlet düzeninin ve eski kanunların bozulmasının esas nedeni padişâh otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır" dedikten sonra gerekçelerini sıralar. Reâyânın durumu bahsine gelince;

"Reâyânın askeri sınıfa girmiş olması bozukluğun başlıca sebebidir. Saray hizmetlerine devşirmeler yerine Müslüman reâyâdan kimseler alınmaya başlanmıştır. Tabi bu da devşirme-kul sistemini bozmuştur. III. Murad devrinden itibaren reâyânın silah taşımamasını yasak eden, onların kapıkulu olmasını veya doğrudan sipahi timarı almasını yasak eden kanunlara uyulmamaya başlanmıştır. Sonuçta askerin kalitesi düşmüş, disiplin bozulmuş, çiftçilerin topraklarını bırakmalarını bu durum teşvik etmiştir. Levendler ve sekbanlar bunların arasında türemiş, çoğunluğu Celâlî olmuşlardır. Öyle ki olur olmaz reâyâ bir çift öküzünü satıp parasıyla kimi sipahi kimi yeniçeri olup, istedikleri dirliğe ve mansıba geçmişlerdir. Timarlı sipahi önemini kaybetmiştir. İmparatorluğun esas ordusunu teşkil eden, eyâletlerde oturan timarlı sipahilerdi. Fakat şimdi saray halkı ve ekâbir devlet otoritesinin

zayıflamasından istifade ederek timar ve zeametleri kendi tasarruflarına almışlar ve böylece sipahi aileleri dirliksiz kalmışlardır. Bu durumda devlet kapıkulu sayısını artırmak zorunda kalmış, bunlara ulûfe, maaş yetiştirmek zorlaşmış, merkezi hazinenin yükü fazlasıyla artmış, malî sıkıntı baş göstermiştir. Kapıkulu devlete hükmeder duruma gelmiştir. Reâyâ asker olmaya özenince, üretim azalmıştır. Diğer taraftan bu toprakları çoğu ekâbir çiftlikleri haline gelmiştir. Reâyânın vergi yükü merkezi hazinenin artan yükü nedeniyle artırılmıştır. İltizam usulü genişlediğinden suistimaller sebebiyle bu yük çekilmez hale gelmiştir. Bu sebepten reâyâ dağılmaya toprağını bırakıp kaçmaya, levend, sekban olmaya veya eşkiyalığa başlamışlardır¹².” (Yücel, 1988: XXI).

Osmanlı devletindeki “tegayyur ve fesadın” ilk belirtilerini Kanuni devrinde bulan yazar, asıl bozuklukların III. Murad zamanında başladığına işaret etmektedir. Olayları toplumsal yönden de eleştiriye tabi tutan yazar, yükseliş devrindeki müesseselerin, yani başlıca mutlak ve merkeziyetçi padişah otoritesinin, kul sisteminin, timarlı sipahi ordusunun ve kanun düzeninin, ihyası sonucunda durumun düzeltilebileceğini savunmaktadır. Bunun içindir ki Kanunî ve öncesine atıflar vardır. (Yücel, 1988: XXII) Eserdeki ifade ve ıslâhat düşünceleri Koçi Bey’i anımsatmaktadır. Eserin ikinci bölümünde kapıkulları ve dirlik tevcihi hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür (Yücel, 1988: 3-22).

Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin gelenekçi bir gözle tahlilini yapan risalelerin en meşhur olanı *Koçi Bey Risalesi*’dir. Koçi Bey, bir yandan Osmanlı altın çağının güzel bir tasvirini yaparken, diğer yandan da geleneksel kurumların bozulmasının sonucunda ortaya çıkan durumu ifade eder ve bundan kurtulmanın yollarını göstermeye çalışır. Osmanlı devlet teşkilatı hakkında geniş bir bilgiye sahip olan Koçi Bey, yaşadığı dönemin meselelerine değinerek bu konuları yazmış olduğu iki risalede anlatmıştır. 1631’de IV. Murad’a sunulmuş olan birinci risalede, Osmanlının gerileme sebepleri ve alınması gereken tedbirler ölçülü bir şekilde ifade edilmiştir. Bu risale, IV. Murad’ın timar düzenleme çabalarında etkili olmuştur (Başar, 1997: 44) ki, 1632-33 tarihli umum timar teftişlerinde bunu görebiliriz. 1640 yılında Sultan İbrahim’e sunduğu ikinci risalesinde ise, padişaha idari, mali ve askeri konularda bilgi vererek saray protokolü ve konuşma biçimlerini açıklamıştır¹³.

¹² Bu konuda farklı bir yaklaşım için bkz. Woodhead (2002: 165-192, 88).

¹³ Koçi Bey IV.Murad’a sunduğu risalesinde, imparatorluğa ilgilendiren bütün meseleler hakkında kendisine has güzel üslûbuyla ifade ve izah ettiği halde, Sultan İbrahim’e sunduğu risalesinde, çok sade bir dille, hatta bazı kelime ve kavramları açıklamak suretiyle yazmaya

Koçi Bey, hüküm süren ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın toplumsal sonuçları konusunda oldukça duyarlıdır. Kendisi ve diğer devlet görevlisi ilmiye mensupları, vergi verenlerle yöneticiler arasındaki keskin ayrımı Osmanlı siyasi sisteminin temel bir prensibi olarak kabul ettiği için, bu farklılaşmadan ortaya çıkabilecek bir durumu önemli bir siyasi bunalımın göstergesi olarak algılamışlardır (Abou-el-Haj, 2000: 52).

Koçi Bey'in timar sistemi konusundaki görüşlerine gelince, "Ahval-i Timar ve Zeamet" başlıklı bölümde, geçmişte timar sahiplerinin yaptıkları vazifeler sayılır, kim oldukları ve nasıl görev yaptıkları anlatılır. Burada sayıları verilir ve ecebiler yani dışarıdan kimselerin timarlıların arasına giremediği ifade edilir. Sipahiler din ve devletin direği olduğu, taşra düzeninin sağlanması ve ülkenin topraklarının genişlemesi onların geçmişteki başarıları olarak ifade edilir. Sipahilerle ilgili kurallar hatırlatılır. İşte, hariçten birine timar verilmez, dirlikler babadan oğula geçer, kendi meşruiyetlerini sağlarlar kendi kendilerini denetlerler, seferlerde canla başla hizmet ederler, her zaman kendi timar topraklarında ikamet ederler, askeri emirlere riayet ederler vb. hususlar ifade edilir (Koçi Bey, 1985: 57-60, Koçi Bey, 1998: 47-50). Koçi Bey'in önerileri eski nizam doğrultusunda ortaya çıkacak olan yenilenmeye yardımcı tavsiyeler bütünü olarak değerlendirilebilir (Fodor, 1986: 231-232).

Koçi Bey'in görüşlerini timar sistemi bakımından kısaca özetlemek gerekirse; O kendi çağının sıkıntılarının köklerini Kanuni zamanında arar görünmektedir. Yaşanan değişimleri sebebi olarak, sultanın işleri doğrudan müdahale etmekten vazgeçmesinin ve haremın etkisinin artmasının da sadrazamın iktidarını sarstığı ifade edilmektedir (Koçi Bey, 1985:47-48). XVII. yüzyılın başına doğru sadrazamlar tamamen içerdeki insanların memurları olmuşlar, onlarsa (bu memurlar) atamalara, dirlik tevcih işlerine müdahaleye başlamışlardır. Bütün bu olanlar devletin ana unsuru olan timarlı sipahiler için çok ağır sonuçlar doğurmuş; nitekim mahlûl dirlikleri saray erbabının havale etmesi suretiyle dışarıdan insanlara da verilmeye başlanmıştır. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı sipahi taifesi tamamen yok oldu ifadesini kullanmaktadır. Önerilerinin asli unsuru timarlı sipahilerin en azından kısmi biçimde eski haline getirilmesi ve ulufeli asker mevcudunun azaltılmasıdır. Bunun uygulanmasına yönelik tavsiyeleri genel olarak mevcut düzenin çerçevesi içinde kalmaktadır, bir noktada ise onu hayli aşmaktadır. Dirliklerle ilgili olarak, dirliğin babadan oğula, gerekli durumlarda en uzak akrabaya kaldığı kapalı bir sipahi zümresinin

mecbur olmuştur. Yazar burada adeta bir öğretmen edasıyla hareket etmiştir.(Uluçay 1950-55:184-185)

oluşturulmasıyla aslında timar mülklerinin daimi ve miras şekline sokulması şartını öne sürer (Koçi Bey, 1985: 78-80, 96-98, Fodor, 1986: 233-234). Bu şekilde meydana gelen sipahi zümresi, kapıkulu karşısında bir denge unsuru olacak ve timar-zeamet sahipleri, reayayı çocukları gibi koruyacaklarından dolayı üretimde artacaktır (Koçi Bey, 1985: 98).

Koçi Bey değişimi (timar ve zeamet bağlamında) analiz ederek eski düzenin çözülmesini ise şu şekilde tahlil eder: sipahiler bir zamanlar *ocaklar* tarafından, özellikle kimlerin sipahi olacağına dair olan ayrıcalıklarını kaybettiler. Timar ve zeamet tahsis etme usulleri değişti. Artık eski yöntemlerle değil, iltimas, kayırma, rüşvet gibi yollarla dağıtılır oldu. Bundan en fazla istifade eden büyük devlet erkânına yakın kapı halkı olmuştur. Eski timar düzeni tamamen ortadan kayboldu ve sipahinin eski hayat şartları sona erdi. Timar tevcih edilenler, sipahi zümresinin babadan oğula geçen faziletli üyeleri değil, vükelanın şanslılarıdır. Zeamet ve timarların tasarruf biçimleri değişiyordu ve bu yeniden tanzim edilmeliydi. Miri topraklardaki değişikliğin, hizmet karşılığı ödüllendirme sisteminin intisaba dönüşümü anlamına geldiğini ve intisabın herhangi bir tasarruf hakkı elde etmenin asli aracı haline geldiğini zikreder.

992/1584 yılı, değişim için mühim bir tarihtir. Timar ve zeamet köyleri ve çiftlikleri bu kişilerin yandaşlarına verildi. Timar ve zeametler önde gelenlerin maişeti haline geldi. Bunları dirlik (maaş), tekaüd, has ve vakıf haline getirdiler ve hatta temlik yoluyla kontrollerine geçirdiler. Dolayısıyla timar ve zeametler iddiaların çoğu tartışmalı hale geldi. Timar ve zeametlerin açıkça bir gelir kaynağına dönüşmesi sürecinde ikinci adım olarak da onları *sepet timarı* haline getirilmesidir. Kapıkullarının taşrada inzibat kuvveti gibi kullanılmasıyla sipahilerin taşrada kanun ve düzeni sağlama ve seferlere katılma gibi vazifeleri kısıtlanmış oldu. Bu yeni timar ve zeamet sahiplerinin, kendi işlevlerini askeri olmaktan başka bir şey olarak görmelerini Koçi Bey, onların kıyafet, araç ve gereçlerinde gümüş süsleme ve işlemelerinde gösterişe yaptıkları harcamaları ve buna karşılık askerlik vazifelerini ihmal etmelerini kanıt olarak göstermektedir (Abou-el-Haj, 2000: 137-138).

Burada büyük ihtimalle Koçi Bey tarafından kaleme alınan Veliyüddin telhislerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Bu ıslahat projesinde, yazarın durumun düzeleceği konusunda ümitlidir. Şikâyet konularından birisinin de şeriata aykırı olarak kurulmuş vakıf ve temlikleri gösterilmekte ve bunların tespit edilip timar ve zeamet olarak dağıtılması teklif edilmektedir (Murphey, 1979: 563-564). Bunun için; ilk olarak, Rumeli'deki ocak oğullarına ve beylerbeyilerine fermanlar gönderilerek timar ve

zeametlerin hak sahiplerine (erbâb-ı istihkâk) dağıtılması sağlanmalıdır (Murphey, 1979: 566, Murphey, 1981: 1098). Beylerbeyilerinin timar ve zeametleri kendi adamlarına vermesi engellenmelidir. Rumeli'deki ıslahat tamamlanınca buradan sağlanacak timarlı kuvvetiyle Anadolu'daki timar ve zeametler hak sahiplerine dağıtılabılır¹⁴ (Murphey, 1979: 568).

Yine burada diğer bir ıslahat teklifi olarak bahsedeceğimiz eser, Murphey'in yayınladığı "Kanunname-i Sultanî li Aziz Efendi"dir. Aziz Efendi¹⁵ eserinin girişinde doğrudan padişaha hitap ediyor. İlk bahsettiği mesele, kahramanca savaşlar sonunda elde edilen timar ve zeametlerin 60 yıldır düştükleri durumdan kurtarılmasıdır. Buradan kendisinden önce ve aynı dönem risâlecileriyle aynı fikirde olduğunu görmek mümkündür. Mahlûl timar ve zeametler ekâbir sepetine girmiş, yani hak sahiplerine dağıtılacak yerde bunların gelirleri, beylerbeyiler tarafından kendi adamlarına verilmiştir. Ama yeni padişahın bu durumu düzelttiğini ve hak sahiplerine tevdi edildiğini ifade etmektedir (Öz, 2005: 90). Aziz Efendi, timar ve zeametlerin ıslahı konusunda Rumeli ve Anadolu eyalet beylerbeyilerine yazılacak fermanlardan bahsederek yoklama sırasında sepet timar ve zeametlerin kadim ocak oğlanlarına ve ulufeli kul taifesinden uygun olanlara verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bütün bu tespitlerin dışında konuya gerçekçi manada yaklaşan yazarlar da görülmektedir. Ulemeden Hasan Kafi el-Akhisarî (ö. 1025/1616) bunlardan biridir. Çeşitli medreselerde hocalık yapmış ve birçok esere imza atmıştır. Devlet yönetimi ile alakalı önce Arapça kaleme aldığı ve daha sonra çok dikkat çekmesi üzerine III. Mehmed'in emri ile Türkçe'ye tercüme ettiği

¹⁴ Bu çerçevede 1632-33 yıllarında umum timar zeamet teftişleri ile ilgili fi evail-i Muharrem 1042 tarihli emirname şu şekildedir: "Kılıç yoklaması ferman olundukda yazılan evamir ve beratın suretleridir. Husus-u mezbur için şerefsudur bulan hatt-ı hümayun-ı şeref-makrun suretidir: Sen ki veziriazamsın zeamet ve timar tashihi umur-u din ve devletdendir. İmdi bugünden sonra Beylerbeyilere emirler gönderesin her kimse ki mahallinde bayrağı elinde bulunmaya ve dirliklerini yine ol sancakda sakin olmak üzere yerliye ve ulufesin hazineye koyun. Yerlü bölük halkına ve gayrilere tevcih ideler. Fevt olanların dirliklerin dahi bu minval üzere tevcih ideler. Defterhane'den dirliklerinin icmallerin çıkarub 'alet-ta'cil onları götürösin. Ve ba'del-yevm, Asitane'de zeamet ve timar ve davası dinlenmeye düşen mahluller verilmeye ve buna müteallik emirler yazılmaya ve feragat ahvali olmya ve çavuş ve müteferrika ve gedikli vesairleri dinmeye(?) umum üzere Beylerbeyilere havale olmuşdur. Bundan sonra, bunun hilafında söz işidirsem babam ruhu için katl iderim. İmdi sana itimad küllidir. Tenbih itiğim üzere amel idüb zinhar bunun hilafı işidilmeye. Devletimiz ihtilâli zeamet ve timar böyle olduğundandır. Cevabım birdir iki olmaz" (Ahkam ve Telhisat, Süleymaniye Küt. Reisülküttap 1004:154a). Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan (2006: 117-128).

¹⁵ Aziz Efendi, IV. Murad'ın çok yakın bir danışmanı ve mesai arkadaşı olduğu Murphey (1985: viii) tarafından ifade edilmektedir.

Usulü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem'i giriş, dört kısım ve sonuçtan müteşekkil eserinde, girişte geleneksel sınıflandırmaya tabi tuttuğu toplum yapısını ümerâ (yönetenler), ulemâ (ilmiye erbabı), reaya (ziraatle meşgul olanlar) ve ticaret-sanat erbabı olarak dörde bölmüştür. Her bir bölümde ise devlet nizamıyla ve yöneticilikle ilgili olması gereken nitelikler; istişare ve re'yin önemi, savaş alet ve edevatının kullanılmasının önemi, zafer ve sonuçlarıyla ilgili konulara yer verilmiş, sonuç bölümünde ise sulh ve barış konularını değerlendirmeye almıştır. Döneminden itibaren fark edilmiş ve daha sonraları çeşitli Batı ve Balkan ülkelerinin dillerine çevrilmiş olan eserde ateşli silahlar ve savaş teknikleriyle alakalı gözlemleri çok dikkate değerdir. Hasan Kâfi, 50 senedir sınırlarda, hassaten Hırvat sınırında küffarın yeni silahlar icat edip onları kullanarak Osmanlıları yendikleri, ancak Osmanlıların da nihayetinde aynı tarzda silahlar kullanarak düşmanı perişan ettiği, fakat halen düşmanların yeni icat olmuş silahları kullanmakta çok mahir olduklarını; toplar, tüfenkler icat edip onları en iyi şekilde kullandıklarını, Osmanlıların o cins silahları hatta geleneksel silahları bile kullanmada çok geride kaldıklarını ve bunun neticesi savaşta başarılı olamayıp, harb sahasından kaçtıklarını ifade etmektedir. Yazar, asker ve silah sayısının belirlenmesinin (yoklama) önemini vurgulamakta, çoğu defa örneklerini Osmanlı Devleti öncesi İslam dünyasından vermektedir (İpşirli, 2002:843, İpşirli, 1979-1980:239-278).

Dönemin Kroniklerinde Değişme ve Çözülme

Bu dönemlerdeki mesele ile alakalı yazıları sadece ayrı ayrı risaleler olarak değerlendirmek kanaatimizce yanlış olacaktır. Hususan Osmanlı kroniklerinde siyasi, askerî ve toplumsal hadiseler anlatılırken yeri geldikçe her müellif kendi düşüncesi çerçevesinde olayları teşhis ve bozuklukları giderme yolunda tavsiyelerde bulunmuştur. Alî'nin *Künhü'l-ahbar*'daki¹⁶ önemli tespitleri yanında muasırı Selânikî, XVI. yüzyılın ikinci yarısına (1563-1600) ait eserinin çeşitli bölümlerinde bir risaleyi aşacak çapta dikkate değer tespitlerde bulunduğunu görüyoruz. Daha sınırlı olmakla beraber Peçevi¹⁷, Hasan Beyzâde¹⁸ ve Topcular Katibi¹⁹'nin XVII. yüzyıl ortalarına

¹⁶Künhü'l-ahbar esasen "bir ideal hükümdar tarafından yönetilen ideal devlet anlayışını merkezine alan" evrensel bir tarih olarak tasarlanmıştır. (Woodhead, 2002:185)

¹⁷Peçevi olarak bilinen Peçuyul İbrahim 1520-1640 yılları arasındaki olayları anlatır. Peçevi eserinde Macar tarihlerini de kullanmıştır.

¹⁸ XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı bürokrasisinde değişik görevlerde bulunan Hasanbeyzâde Ahmed Paşa iki cilt olarak yazdığı eserinin birinci cildi *Telhis-i Tâcü't-Tevârih* ve Hoca Sadedin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'nin bir özeti gibidir. İkinci cildi ise *Zeyl-i Tâcü't-Tevârih* adını taşır ve burada kendi gözlemlerini anlatır. Kanuni döneminden başlayıp, IV. Murad döneminin büyük bir bölümünü kapsar. Özellikle III. Mehmed'den sonraki bölüm orijinaldir.

kadar gelen eserlerinde de bozukluklar ve onlara dair alınacak çarelerle alakalı ifadeler bulmak mümkündür.

XVII. yüzyılın başından itibaren siyasî, ekonomik ve ulema sınıfından kaynaklı bir problem (kırılma) ve yozlaşma olduğu ortaya çıkmıştır. Dönemin risalelerinde hep eskiye özlem (Kanun-ı Kadim) ifade edilmekte ve XVIII ve XIX. yüzyılların tersine çare Osmanlı kendi içinde aranamakta ise de; bir daha eski seviyeye erişmek bir türlü gerçekleşmemiştir. Mesela, Selânikî, “*hasbihal*”, “*havadis-i rûzgâr*” başlığını attığı kısmında yaptığı değerlendirmelerde karamsar bir tablo çizerek, bir daha eski düzeyin tutturulamayacağı sıkıntısını yaşamaktadır. Osmanlı nizamının önemli bir kırılma yaşadığı III. Murad dönemini (1574-1595) onun ölümü üzerine, detaylı bir şekilde değerlendirmeye alan Selânikî, Sultan’ın cedleri I. Selim ve Kanuni’nin yolundan ayrılıp sarayına kapandığını, orduları serdarlarına emanet ettiğini sert bir şekilde eleştirmektedir. Tarihçi, maliyeciliğinin verdiği yetkinlikle ekonomik ve malî vaziyetle alakalı olarak savaş ile iktisadi yaşam arasındaki dengeyi, olumlu bir netice çıkmayacağı önceden tahmin edilen Osmanlı-İran savaşlarından örnekler vererek değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu savaşların askerî, iktisadi, malî ve idarî anlamda dengeleri nasıl temelden sarstığını, altın gümüş, akçe dengesinin nasıl bozulduğunu, narh sisteminin uygulanmadığını, fiyatların başını alıp gittiğini, devlet gelir sağlamak adına makam ve mevkilerin nasıl peşkeş çekildiğini, böylece liyâkate değil çok daha fazla para verene bunların verildiğini ifade etmekte, gümrüklerin normal çalışmadığını, mukataa ve iltizam sistemlerinin bozulduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan yönetim bakımından çoğu olumsuzlukların bu devirde ortaya çıktığını, özellikle hükümdarlık makamının III. Murad zamanında örselendiğini, idare geleneğine riayet edilmediğini, sadrazamlık, şeyhülislamlik, kazaskerlik, defterdarlık makamlarında sık sık değişimin olduğunu, fetva kurumunun yozlaştığını, kötü alışkanlıkların yaygınlaştığını, bir anda 19 şehzadenin boğdurulması gibi vicdanları kanatacak olayların cereyan ettiğini ifade ederek bütün bunların büyük felaket getireceğinden teessürle bahsetmektedir (Selânikî, 1999:425-432; İpşirli, 2002:840-841).

XVII. yüzyıl idareci, tarihçi ve genel olarak yetkililerini endişeye sevk eden en mühim hadise ise, Osmanlı askerinin o zamana kadar pek de alışık olmadığı bir şekilde savaşlarda başarılı olamaması, düzensizliği ve mağlup olması idi. Bu durum karşısında ise, yine eskiye özlem duyar bir şekilde; güçlü padişahların zamanına dönmenin çare olacağını düşünmekti.

¹⁹ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi’nin yazmış olduğu eser, Şubat 1592-Mart 1644 yılları arasındaki olayları anlatır. Seferler hakkında detaylı bilgiler verir.

Devlet yönetimi, timar sistemini işlevsel kılmak için her türlü yolu denerken fetva marifetiyle de tarafları göreve çağırmıştır. Bu hususta fetvalarda çok sert görüşlere rastlanmaktadır. Timar mevzuatının oluşturulduğu zamanda şeyhülislam olan Ebussuud Efendi'nin ve timar sisteminin ıslahı için yoğun çabalara girişildiği dönemde şeyhülislam olan Su'nullah Efendi'nin, görevini savsaklayan timar sahipleri ile alakalı çok sert fetvaları bulunduğunu görmekteyiz²⁰.

Dönemin şahitlerinden Reisülküttâb Küçük Hasan Bey'in oğlu Ahmed Paşa, baba mesleği kâtipliğe başlamış, 1595 yılında III. Mehmed'in Eğri seferine tezkireci olarak katılmış, daha birçok sefere katılmış, 1599-1605 yıllarında Baştezkireci olmuş, Anadolu ve Halep Defterdarlığı ve Kefe ve Karaman Beylerbeyliği vazifesi yapmış bir kişidir. Birçok olaya ilk elden şahit olmuş (özelikle 1595-1635 yılları) ve iki cilt olarak kaleme aldığı eserinin birinci cildi *Telhis-i Tâcü't-Tevârih* adlı eseri, Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'nin bir özeti gibidir. İkinci cildi ise *Zeyl-i Tâcü't-Tevârih* adını taşır ve burada kendi gözlemlerini anlatır. Kanuni döneminden başlayıp, IV. Murad döneminin büyük bir bölümünü kapsar (Aykut, 2004:XXV; Başar, 1997: 42). Hasan Beyzâde Tarihi kendisinden sonra gelen Peçevi, Kâtip Çelebi, Solakzade ve Naîmâ gibi tarihçilere kaynaklık etmesi bakımından önemlidir.

Hasan Beyzâde Ahmed Bey de Selâniki'ye benzer devrinin sosyal ve ekonomik konularına temas etmekte ve eleştirmektedir. Şöyle ki; mansıbların hakkı olana değil, alışılmış ve bilinen yolu takip etmeden, bulunduğu makam, mevkiye ve yeteneğine bakılmadan, rüşvet verene dağıtıldığını ve yüksek makamlara getirildiğini "*şimdiki halde mansıba medar, mal-i bî-şümâr oldı*" demek suretiyle bütün mansıbların ehil olmayanların elinde olduğunu bildirmekte, vükela ve devlet adamlarının, hediye bile almaları rüşvet sayılacağı kitaplarda yazılı iken, bu devrin devlet erkânı sadece hediyeyi değil, rüşveti bile açıktan aldığını, mansıba layık

²⁰Sun'ullah Efendi'nin konu ile ilgili birçok fetvasından bir tanesi şöyledir: Mesele: "*Bazı kimesneler mal-ı mukatele add olunan zeamet ve timarı birer tarik ile alup, her sene mahsulün kabz u ekl edüp, mukabelesinde ne sefere gidüp ne halife ve vekilinin nızasıyla seferden kalup beytülmale hiyanet eyleseler bu makulelerin timarları ihrac ve müstehakkına verilmek için ferman sudurundan sonra bu hususa memur olan vukuf u şuuru sebebiyle bu makule beytülmale hiyanet edüp mahsulün aldıkları timarların mukabelesinde sefer hidmetin eda etmeyenlerin timarların ihrac ve âhara verdirmeye sebep olsa, niçe kimesnenin ol suretten rızkın kat' etmeye sebep olmağla indallah âsim olur mu?*" El-cevab: "*Olmaz, ihmal ederse âsim ü hâin olur. Öyle zalim hainlerin rızkı değil ırkı kat' olunmak gerektir, aldıkları dahi beytülmale redd olunmak lazımdır. Ketebehû el-fâkir Sun'ullah, ufiye anh*" (İpşirli, 2003:851-852, dipnot 14'ten naklen).

olanların uzaklaştırıldığı, nerdeyse cahil insanların bu makamlara getirildiğini²¹, bilgi ve kültür sahibi olan ve ilimle uğraşanların ezildiğini ve çok kötü durumlara düştüklerini ifade etmektedir (Hasan Beyzâde, 2004: 995-996).

Yine müellif, Sadrazam Recep Paşa'nın 18 Mayıs 1632'de öldürülmesinden bahsederken kötülük ve karışıklıklara sebep olduğunu söyleyip, onu isyancıların serdarı olarak nitelemekte ve kendisi hakkında "*müsliman ola ol bi-dîn hâşâ*" diyerek ölümüne tarih düşmektedir (Hasan Beyzâde, 2004: 1035).

XVII. yüzyılın önemli tarihçilerinden birisi de, Macaristan'ın Peç (Pecs) şehrinde doğmuş olan İbrahim Efendi'dir. Doğum yerinden dolayı Peçevi olarak bilinen Peçuylu İbrahim 1520-1640 yılları arasındaki olayları anlatır. Eserini yazarken Macar kaynaklarını da kullanmıştır. Daha sonra Kâtip Çelebi ve Naîmâ tarafından da geniş ölçüde kullanılmıştır. Peçevî eserinde askeri ve siyasi konular yanında, barutun bulunuşu, şehzadelerin sünnet düğünlerini vb. sosyal ve kültürel olaylara ilişkin bilgiler vermektedir (Başar, 1997: 43). O da diğer dönemin tarihçileri gibi olan biten hakkında yorumlar yapmaktadır.

İncelediğimiz dönemin en önemli tarihçilerinden biri olan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'dir. Yazmış olduğu eser, Şubat 1592-Mart 1644 yılları arasındaki olayları anlatır. Seferler hakkında detaylı bilgiler verir. Sade bir dille yazılan eser, bariz yanlışlıkları, gereksiz ayrıntıları ve tekrarlarına rağmen, özellikle bizzat bulunduğu seferlerle ilgili olarak verdiği bilgiler açısından büyük önem taşır. Öte yandan topçuluk, toplar, diğer silahlar, ordunun iâşe ve ikmâli, maden bölgelerinin de bulunduğu bazı yerlerin tasviri, devlet teşkilatı, devlet yönetiminde görev alanların en alt seviyedeki görevine kadar bilgi vermesi, Payitaht'taki sosyal ve ekonomik hayatla ilgili detaylı bilgiler vermesi onun önemini artırmaktadır (Yılmaz, 2003: LXX, Başar, 1997: 42-43).

Sadrazamların en önemli ve ayrıntılı meseleleri ana hatlarıyla özetlenerek padişaha arz edilen belge olarak bilinen *telhisleri* burada konumuzla ilgileri bakımından kısaca değerlendirmeye çalışacağız. *Telhisler, kavanin, nizamat tevcih ve usûl ve âdet ile muayyen olan ve fakat hükümdarın tasdikine*

²¹ Mesela, Beyzâde (2004: 1020-1022) Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Üsküdar'a geçip, buradan da 9 Temmuz 1629'da Hemedan ve Bağdat seferi için hareket ettiğinden anlatırken, sefer mühimmatı sağlamakta ve diğer konularda bir kusuru görülmediğini, ama kendisinin aklı kıt olduğundan küçük bahanelerle askeri cezalandırdığını ve onlara iyi davranmadığını, cömert olmadığından vs. bahsetmektedir.

muhtaç bulunan sadrazamın arzıdır. (Uzunçarşılı, 1988: 66, Pakalın, 1983: 449) yani telhis ile herhangi bir mesele padişaha arz edilir ve sadrazam o mesele hakkında kendi fikrini de açıkladıktan sonra padişahın fikrini sormaktadır. Padişah gereken için istisnalar hariç çok kısa bir şekilde mütalâasını yazar. Örneğin, *malum oldu, malum oldu şöyle idesün, olmaz, verdüm, verilsün* vb. Sadrazam telhisi doğrudan doğruya padişaha göndermekte ve devlete ait meseleleri arz edebilmektedir; diğer vezirler ile devlet erkânı ise telhis gönderdikleri zaman da buna sadrazam aracı olurdu (Orhonlu, 1970: XVIII-XIX). Biz burada konumuzla ilgili özellikle, Cengiz Orhonlu'nun yayınladığı 1597-1607 yıllarına ait telhislerinden ve IV. Murad devrinde 1632 yılında timar ve zeamet yoklaması emri verildikten sonra onun uygulaması esnasında çıkan problemleri anlatan telhisleri sistemin içindekilerin şahitliği açısından dikkate değer buluyoruz²².

Orhonlu eserinde, özellikle III. Mehmed ve I. Ahmed'e sunulmuş olan 184 adet telhisi ele almıştır. Bu telhisler, dönemin problemlerini ilk elden görmek açısından önemlidir. Devam eden bir savaş esnasında, savaş meydanlarından ordunun durumu ve problemleri konusunda ilginç tespitleri bu telhislerde bulmak mümkündür. Ateşli silahlar ve piyade birlikleri hakkında padişaha sunulan bilgiler ilginçtir²³.

Kılıç timar ve zeametler konusundaki bir telhiste (Orhonlu, 1970: 35-36, telhis 44) onların ilhakı hakkında bir azim fesad olduğundan bahsetmekte ve: *“böylelikle âlem bozulup gidüp timarlar ve zeametler bir yere gelmekle sancaklar dibinde ceng eder ve hıdmete varur kimesne kalmamışdur; bu hususun tashih olunması lâzım gelmişdür”* denmekte ve neler yapılması gerektiği konusunda öneriler getirilmektedir²⁴. Budin'de yaşayan ilim erbabı,

²² Detaylı bilgi için bkz. Doğan (2006: 117-128).

²³ 1593-1606 yıllarında Habsburglar'a karşı yapılan savaş esnasında bile savaş alanından İstanbul'a, düşman piyadeleriyle başa çıkmak için daha fazla tüfekli piyade gönderilmesi yönünde istekte bulunmaktadır. Vezir Yemişçi Hasan Paşa'ya Mehmed Paşa'dan gelen arzda: *“Herhangi taraftan mukaddem asker ile hareket olunursa anun başı ilerüye varur ve mel'unların askerleri ekseri piyade ve tüfeng-endaz olmağla asâkir-i İslâmın ekseri atlu olub piyadesi az olduğundan gayri tüfenge mü'tad üstadları nadir olmağla hin-i mukabelede ve kal'a muhasarasında azim ızdırab çekilür..... kifayet edecek mikdar hazine ile müstevfa askerini nihayet yarar tüfeng-endaz yeniçeri ağaları kulları ile muaccelen irsal oluna deyü i'lam eder.”* (Orhonlu, 1970: 71-72, telhis 81)

²⁴ *...amma kul sözüyle ve hurde ademler ilkasiyle olacak nesne değildür; mezburlar sözüyle olmağın çok hatası vardır; bunun tashihi vükela-yı saltanat tedbir ve ilkasiyle olmak gerekdi ve andan ma'ada eğerçi fi'l vaki bazı kimesneler kılıç ilhak etmişdür; kimisinin dahı istihkakı yokdur; amma ekseri hıdmeti ve yararlığı mukabelesinde ve muharebelerde ve cenglerde kendü kılıcı ile almışdur ve her seferde yirmi otuz nefer yarar ademleriyle girü muttasıl can ve baş ile hıdmet eder; ol makulelerin elinden kılıcı ne vechile alınur ve ol makule kimesne bir kılıç timar ile bu kadar harc ve havayic bu kadar hıdmetkar ile niçe geçillür hep buralar*

müteferrika ve çavuşlar, timar ve zeamet sahipleri vilayet ileri gelenlerinin yaşadıkları sıkıntıları ifade eden arzuhallerini bir telhisle padişaha sadrazam aracılığı ile iletilmekte ve padişah da “*emr-i şerifüm verilüp teftiş oluna*” diyerek gereğinin yapılmasını emretmektedir. Burada değişik zümreden insanlar Vidin Sancakbeyi Ahmed Bey’in kendilerinden seferle ilgili olarak aşırı taleplerde bulunduğunu, Vidin’de bulunan timar ve zeamet karyelerinden her birinden 4-5 haneli karyeden ellişer yüzer flori, 15 haneli karyelerden yüz ellişer ikişer üçer yüz flori şer-i şerife aykırı olarak aldığını vb. ifade ederek şikayetlerini bildirmektedirler (Orhonlu, 1970: 64-65, telhis 77). Savaş esnasında reayadan çok aşırı taleplerde bulunulması da telhislere konu olmuştur. Bu da ekonomik ve mali durumun bu dönemde iyi olmadığının bir göstergesidir.

İkinci olarak Süleymaniye Kütüphanesinde Reisülküttap 1004’de kayıtlı olan IV. Murad’ın 1632-33 yıllarındaki timar ve zeamet konusundaki teftiş için sadrazama gönderdiği emirnameye istinaden yazılan telhisler bize bu konuda ne gibi sıkıntı ve problemlerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü emirnamede IV. Murad timar işlerindeki yolsuzlukların, devletin içinde bulunduğu sıkıntıların belli başlı kaynaklarından biri olduğu hatırlatılmakta ve bunun bir din ve devlet işi olarak ele alınması ve gerekli düzenlemelerin yapılması istenmektedir (Ahkam ve Telhisat, Süleymaniye Küt. Reisülküttap, 1004: 154).

Rumeli teftişiyle ilgili olarak Vezir Hüseyin Paşa görevlendirilmiş, IV. Murad’ın talimatları uyarınca; timar sahiplerinin timarlarının olduğu yerde ikamet etmesi, vaktiyle bozulmuş timarların yeniden başkalarına verilmesi ve tartışmalı timarların durumunun çözülmesi konusunda Vezir Hüseyin Paşa tam yetkili kılınmıştır. Paşa da bu talimatlar doğrultusunda teftiş için Sofya’ya gitmiş uygulama esnasında gördüğü sıkıntıları merkezle paylaşmıştır. Bu yazışmalar timar ve zeametlerin durumunu göstermesi açısından çok önemlidir.

XVII. yüzyılın yazarları, XVI. yüzyılın sonlarını ve XVII. yüzyılın başlarındaki bunalım evresini “*tegayyür*” ve “*fesâd*” ortamı olarak ifade ederler. Yine dönemin yazarları bu durumun sebeplerini ortaya koyup

mülâhaza yeridiür; uğur-ı humayunda bu kadar yıllardan berü seferlerde hüdmet eden askerün ellerinden dirliklerin çeküp almağla bu kadar kimesnelerin kalblerini meksur edüp bu kadar askere nefret vermek makul ve münasib nesne değıldür fi'l-hakika bu zeametler ve timarlar ziyade muhtel ve müşevveş olmışdur; tashih olunması lazımdur amma bu tarikle olmaz ve hem şimdi zaman teng olup heman seferun ihtilaline ve askerün nefretine ve serhad kalelerinin hali kalmasına sebeb1 olur; baki [emr ü ferman padişahumundur] (Orhonlu, 1970:35-36, telhis 44).

çarelerini de ortaya koymaya çalışırlar ve bozulmanın birinci sebebi olarak da, padişahın otoritesini yitirmesi ve parçalaması olarak görürler (Gökbilgin, 1991: 198-202). Otoritedeki bu hal beraberinde taşradaki kargaşa ortamının da temel nedeni olarak görülür. Kapıkulları'nın tahakkümü yüzünden beyler “*beylerbeylik edemez, hükkâm-ı şeriat hükmedemez, muhassıl-ı emvâl tahsil-i mâl edemez*” olmuştur (Koçi Bey, 1998: 54). İkinci neden, devşirme-kul sisteminin bozulmasıdır. Reâyânın askerî tabakaya katılması, bozukluğun başlıca nedenleri arasında sayılır. 1610’lu yıllarda saray mensuplarının sadece onda birini devşirmeler oluşturmaktadır. Sonuç itibarıyla, “*şimdiki hâl olur olmaz reâyâ bir çift öküzün satub akça kuvvetiyle kimi sipahi ve kimi yeniçeri olub istedikleri dirliğe ve mansıba geçer olmuşlardır*” (Yücel, 1988: 8).

Howard (1988: 55-56) Osmanlı öncesi bu tür eserleri değerlendirdikten sonra, Osmanlı dönemindeki eserlerde bir acelecilik olduğunu bunun da onları daha önceki eserlerden ayırdığına vurgu yapmaktadır. Devamında, Osmanlı yazarlarının nasıl yönetileceğinden ziyade nasihat verme eğilimi içinde olduklarını ifade etmektedir. Bu tür eser sahipleri; şayet toplum içindeki kötülöklere bir çare bulunmazsa, bunun sonucunun “*sosyal ve siyasi bir felaket*”le biteceği hususunda hatırlatmalarda bulunmuşlardır. Yine bu tür eser sahiplerinin eski tip eserlere ilave olarak, ikinci seviyede bir etkiye neden olan şey ise, Osmanlı hükümlerlik prensiplerinden meydana gelen düzenlemeler olan kanunların merkezi olduğudur²⁵. Bunu sıkça hatırlatmışlardır. Esasen Osmanlılar iki temel sistemi işletmişlerdir. *Kul ve timar sistemi*; her ikisi de tamamen kanuna dayalıydı. XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında timar gibi “*sistemlerde değişiklik yapma zorunluluğu*” Osmanlı aydınlarını ziyadesiyle etkilemişti, çünkü “*onlar bu değişiklikleri kanuna, Osmanlı Devleti'nin hukuki ve felsefi temellerinin yapıtaş haline gelen geleneksel düzenlemelere bir başkaldırış işareti olarak görüyorlardı*” (Howard, 1988: 59). Dolayısıyla kanuna itaatsizlik onları rahatsız eden bir durumdu.

Yine dönemin yazarlarının bozulmanın diğer temel nedenlerinden biri olarak gördükleri şey, timar sisteminin ihmal edilmesidir. Yaşadıkları dönemde

²⁵ XVII. yüzyıldaki birçok reform teklifi pek de net olmayan kanun-ı kâdime dönüş çerçevesinde dile getiriliyor, böylelikle yenilik görüntüsü törpülenerek daha kolay kabul edilebilir bir öneri haline sokulmaya çalışılıyordu. Katıksız yeniliğin yapısal olarak olumsuzluk taşıdığı kabul ediliyordu. Bu yüzden Osmanlı yazarlarının var olduğunu düşündükleri uygulamalarla, geçmiş çizgiye uygun “yeniden biçimlendirme” olarak öne sürülen ama aslında o güne ve geleceğe yönelik kesin bir görüşe dayalı yeni biçimleri birbirinden ayırmak zordur. Kendileri bu ikisi arasındaki ayrımın ne kadar farkında oldukları tartışmalıdır (Woodhead 2002:189)

timar sistemine dair önemli gözlemlerde bulunan Osmanlı aydınları da ifade ettikleri görüşlerinde kanunlar uyarınca bahsedilen iki mühim husus mevcuttu: İlki, memleketteki timar sayısının azalması ve bunun neticesi olarak da ordudaki timarlı sipahi sayısının azalmasıydı. İkincisi ise, timar erbabının ait olduğu çevrenin değişmesine yönelik eleştirilerdi. Timar sistemine “*hem üst tabakadan-saray mensupları ve devlet ricâli-hem de alt tabakadan-köylüleri ve yabancı unsurlar- sızdırmıştı.*” Bu sebeple bu vazifeyi hak eden az miktarda timar sahibi kalmıştı. Bu yazarlara göre, “*eyaletlerdeki askeri zümre içindeki yozlaşma ve iltimas, timar sistemindeki değişimlerin nedeniydi. Eğer kanun-ı kadim’e uyulursa timarlı sipahi ordusu tekrar etkili bir konuma gelecekti*” (Howard, 1988: 62).

Osmanlı aydınlarının, değişimi bütün yönleriyle ve gerçek sebepleriyle algıladıkları, neden-sonuç ilişkisini her meselede doğru olarak yorumladıkları pek söylenemez²⁶. Özellikle timar sisteminin ihmali hususu askeri, iktisadi ve toplumsal yapıyı derinden etkileyen en mühim sebeplerden biri olarak kabul görmüştür. Çünkü klâsik Osmanlı nizamında timar, vergi gelirini maaş mukabili olarak veren devlet, alan sipahi ve işleyen reaya ortak çıkar ve ilişkisini temsil etmektedir. “*Üretim biçimi, sosyal düzen, askeri ve mali dengeyi sağlamaktadır. Timar düzenindeki değişim klasik yapıyı etkilemiş, ıslahatçı aydınlar da bu konu üzerinde ısrarla durmuşlar fakat bu değişim/çözümü gerçek yönleriyle tam kavrayamayan, sonuçları sebep olarak algılayanlar olmuştur*”. Ancak sistemin ihyaen tesisi hususunda hepsi aynı beklenti içinde değildir. Mesela, timar sisteminin en hararetli savunucusu Koçi Bey, sistemin eski gücüne ulaşmasının imkânsızlığının da farkındadır. (Yılmaz, 2003: 326).

Osmanlı aydınları fikri düzeyde kendi geçmişlerini taklit etmeyi tercih etmişlerdir. Problemleri ifade etmede *tagayyür, fesad, ihtilal ve inhitat* gibi terimleri tercih etmelerinde de farklılık bilincine sahip, kendisini merkeze koyan ve yeterli gören, sistemde sıkıntıya sebep olan değişim ve gidişat *bid’at* olarak gören bir geleneğin etkisi mevcuttur. Kendilerini devletin sahibi ve koruyucusu olarak görmüşler ve sorunlara taraf olarak yaklaşmışlardır. Geleneksel yapıyı bozan her gelişme, nizam-ı âleme engel olarak görülmüştür (Yılmaz, 2003: 326-327).

Osmanlı aydınlarının ıslahatnâme dediğimiz bu eserleri, Osmanlı müesseseleri ve teşkilatı açısından muhakkak ki çok önemlidir. Kendi dönemlerinin şahitleri olmaları sebebiyle dönemin kaynağı olarak kabul

²⁶ Woodhead (2002:189) Risaleler’den yola çıkarak, XVII. yüzyıl aydınlarının zamana ayak uydurmada tamamen başarısız olduklarını, Osmanlı düşüncesinin “klâsik” sistemden kopmadığını ve hiçbir değişik çıkış yolu bulamadığını iddia eder.

edildikleri gibi, kendilerinden önceki zamanlarla alakalı olarak da mühim bilgiler vermeleri, yaşadıkları dönemi, kritik edilmiş bakış açısıyla ele almaları bize kolaylık sağlamaktadır. Tabii ki bu eserleri kullanırken dikkatli olmak gerekir²⁷. Çünkü onların gerçekçi tespitler yapmanın yanında, geleneksel yapının etkisinde olduklarını, dış gelişmeleri yeterince değerlendiremediklerini, buna karşılık iç gelişmelere düşük tespitlerinin önemli bir bölümünün modern tarihçiler tarafından doğrulandığını da unutmamak gerekir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış gelişmelerle birlikte; sosyal, ekonomik ve askeri birtakım yeni şartların zuhur ettiği XVI. yüzyılın sonundan itibaren görülmeye başlanmıştır. Bunları fark eden bazı Osmanlı aydınları (Lütfi Paşa, Mustafa Âli, Akhisarî vb.) kendilerine göre gerekli uyarıları yapmaya çalışmışlardır. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, askeri harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirlerinin düşmesi, ticaret yollarının değişmesi ve rekabetinden dolayı Akdeniz coğrafyasında eskiden beri elde edilen kârların azalması, Amerikan gümüşünün etkisiyle ortaya çıkan enflasyon, nüfus artışı, savaş teknolojisinin değişimi gibi nedenlerle orduda yapısal dönüşüm ihtiyacı, devşirme usulünün bozulması, rüşvetin yaygın bir hal alması, toprak sisteminin bozulması, eşkiyalık ve sosyal çalkantılar gibi eş zamanlı ve birbiriyile ilişkili bir dizi sorunla karşılaşmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışından, XVI. yüzyılın sonlarına kadar devletin bünyesinde önemli bir yere sahip olan ve seferlerde büyük işler gören timar sistemi ve sipahiler, bu yüzyılın sonlarına doğru genel bir çözülme/değişim/dönüşüm içine girmiş, dönemin değişen şartlarına ayak uydurmada sıkıntılar yaşamışlardır. İşte burada Osmanlı aydınları bir çıkış yolu arama yolunda bazı fikirler ortaya atmışlardır. Onlar, durumun nasıl yönetileceğinden ziyade nasihat verme eğilimi içinde olmuşlar; şayet toplum içindeki kötülöklere bir çare bulunmazsa, bunun sonucunun “*sosyal ve siyasi bir felaket*”le biteceği hususunda hatırlatmalarda bulunmuşlardır. Yine onlar tarafından Osmanlı hükümlerlik kurallarından oluşan düzenlemeler olan

²⁷ Tezcan (1999: 663) “*bu eserlerin, karşılaştırmalı ve eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmadan ele alınmasının yanlışlığını ve yazıldıkları dönemin özellikleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmamasının, düpedüz tarihsel hatalar doğurmanın yanında, benzerleriyle ciddi anlamda mukayese edilip eleştirel bir süzgeçten geçirilmemelerini de, içeriklerinin benzer ve tarafsız yargılamışçasına kabul edilmesine yol açtığını*” ifade etmektedir.

kanunların merkezi olduğu ifade edilmiş olması ve bunu sıkça hatırlatmaları dikkate değer bir durumdur.

Yine bu dönem aydınlarının, bozulmanın diğer temel nedenlerinden biri olarak gördükleri şey, timar sisteminin ihmal edilmesi meselesi olmuş ve iki iddiayı gündeme getirmişlerdir: İlki, memleketteki timar sayısının azalması ve bunun neticesi olarak da ordudaki timarlı sipahi sayısının azalmasındı. İkincisi ise, timar erbabının ait olduğu çevrenin değişmesine yönelik eleştirileri gündeme getirmişlerdir.

Osmanlı aydını aslında fikri düzeyde kendi geçmişlerini taklit etmeyi tercih etmişlerdir. Meseleleri anlatmada *tagayyür*, *fesad*, *ihtilal* ve *inhiat* gibi kavramları tercih etmelerinde de farklılık bilincine sahip, kendisini merkeze koyan ve yeterli gören, sistemde bunalıma neden olan değişim ve gelişmeleri *bid'at* kabul eden bir geleneğin etkisinin olduğu açıktır. Onlar kendilerini devletin sahibi, koruyucusu ve kollayıcısı olarak görmüşler ve sorunlara bir taraf olarak yaklaşmışlardır. Bu da olaylara objektif bir şekilde bakmalarına engel olmuştur.

Osmanlı aydınlarının yukarıda bahsettiğimiz eserleri, Osmanlı müesseseleri ve teşkilatı açısından elbette çok önemlidir. Kendi dönemlerine şahitlik yaptıkları gibi, kendilerinden önceki dönemlerle ilgili olarak da hayli mühim veriler bize sağlamakta, yaşadıkları dönemi kritik bir bakış açısıyla ele almaları araştırmacılara olayları analiz etme hususunda kolaylık sağlamaktadır. Bu yönüyle dikkatli bir şekilde bu eserleri değerlendirmekte fayda vardır. Dönemin aydınlarının Osmanlı timar sistemindeki değişme ve çözülmeyi nasıl tahlil ettikleri biz araştırmacılar için hala incelemeye değer bir konu olarak karşımızdadır.

Kaynaklar

Yazmalar

Süleymaniye Küt., Reisülküttab 1004, *1632-33 Yıllarında Timar Düzenlemesi İçin Ahkâm ve Telhisât*, 154-161.

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman*, Süleymaniye Küt., İzmirli İsmail Hakkı Bey Kit. 2472.

Basılı Kaynaklar ve Araştırmalar

Abou-El-Haj, R. (2000). *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (Çev. O. Özel ve C. Şahin), Ankara: İmge Kitabevi.

M. DOĞAN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: 2, (Kasım/November 2019): 149-173 (Atf için/To cite).

Ayktut, Ş. N. (2002). *Osmanlı Sikkeleri, Türkler*, X, Ankara: Yeni Türkiye Y.

Ayn-ı Ali Efendi. (1979). *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (M. Tayyib Gökbilgin'in Önsözüyle), İstanbul.

Başar, F. (1997). Osmanlı Tarih Yazıcılığında Kâtip Çelebi Asrı, *Tarih ve Medeniyet*, Haziran, s.41-50.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Doğan, M. (2006). *Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Fodor, P. (1986). State and Society, Crisis and Reform, In the 15th-17th Century Otoman Mirror for Princes, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XL, (2-3), Budapest.: 217-240.

Gökbilgin, M. T. (1967). Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeâmet Tevcihi ile İlgili Fermanları. *Tarih Dergisi*, 22, 35-48.

Gökbilgin, M. T. (1991) XVII. Asırda, Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi, *Katip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK.

Howard, D. A. (1987). Āyn Āli Efendi and the Literature of Ottoman Decline, *The Turkish Studies Assoc. Bulletin*, 11, 2, March, s.18-20.

Howard, D. A. (1988). Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Journal of Asiatic Society*, 22: 52-77.

Howard, D. A. (1990). The Life and Career of an Ottoman Sipahi, Second Half of the Sixteenth Century, *Aspects of Altaic Civilization III*, (ed. Denis Sinor), Indiana Univ., Bloomington: 47-57.

İnalçık, H. (1966). Kutadgu Bilig'den Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, *R. Rahmeti Arat İçin*, Ankara: 259-275.

İnalçık, H. (1980). Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *AO*, 6, 283-337.

İpşirli, M. (1979-1980). Hasan Kâfi el Akhisari ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usulü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem, *İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Ens. Dergisi*, S. 10-11, 239-278.

İpşirli, M. (1991). Ayn Ali Efendi, *TDVİA*, IV, s.258-259.

M. DOĞAN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: 2, (Kasım/November 2019): 149-173 (Atf için/To cite).

İpşirli, M. (2002). Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler, *Türkler*, C. X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 839-846.

Kâtip Çelebi (1982). *Düstûru'l-Amel li-Islahi'l-Halel*, (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar), (haz. Ali Can), Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.

Koçi Bey (1985). *Risâle*, (sad. Z. Danışman), Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.

Koçi Bey (1998). *Risâle*, (Yay. Haz. Y. Kurt), Ankara: Akçağ Yay.

Levend, A. S. (1963). Siyasetnameler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 27, Ankara, 167-194.

Lewis, B. (1959-60). Osmanlı İmparatorluğunun İnhitatu Üzerine Bazı Düşünceler (çev. S. Tuğ), *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.III, 161-178.

Lütfi Paşa (1982). *Asafname*, (haz. A. Uğur), Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.

Mumcu, A. (1976). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Dîvan-ı Hümayûn*, Ankara: A.Ü. Hukuk Fak. Yay.

Murphey, R. (1979). The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings, *Bellekten*, c.XLIII, s.169-172, s.547-571.

Murphey, R. (1981). Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis, *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiler (11-15 Ekim 1976)*, c.II, Ankara: TTK, s.1095-1099.

Murphey, R. (1985). *Kâunnâme-i sultânî li Aziz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri*. Harward.

Murphey, R. (1996). An Ottoman View from the Top and Rumblings from below: Sultanic Writs (Hatt-ı Hümayun) of Murad IV (R. 1623-1640), *Turcica*, 28, 319-338.

Naima. (1864). *Tarih*, c. 3, İstanbul: Matbâa-i Amire.

Nizâm'ül-Mülk (1995). *Siyasetnâme*, (Türkçesi:N. Bayburtlugil), İstanbul: Dergah Yay.

Orhunlu, C. (1970). *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler, 1597-1607*, İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi.

- Öz, M. (1991). Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti, *Türk Yurdu*, Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı, 44, Nisan, s.49-52.
- Öz, M. (1999). Klâsik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler. *İslami Araştırmalar*, C. 12, S. 1, s.27-33.
- Öz, M. (2005). *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul: Dergah Yay.
- Özkaya, Y. (1979) XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXVI, 32, s.219-255.
- Peçevi İbrahim Efendi (1983). *Peçevi Tarihi*, (haz. B. S. Baykal), c. I-II, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- Savaş, A. İ. (1999). Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler, *Bilig*, s.9, Bahar, s.87-113.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selânikî*, c.I-II, (Yay.Haz. Mehmet İpşirli), Ankara: TTK.
- Stanford J. S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, (çev. Mehmet Harmancı). E Yay.
- Tezcan, B. (2001). *Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University.
- Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (2003). c.I-II, (Yay. Haz. Zeki Yılmaz), Ankara: TTK.
- Uluçay, M. Ç. (1950-1955). Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul: Maarif Basımevi, s.177-199.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1951). Kânûn-ı Osmanî Mefhumî Defter-i Hâkânî, *Bellekten*, c.XV, s.57, Ocak, s.381-399.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1975). *Osmanlı Tarihi*, c.II, TTK, Ankara.
- Woodhead, C. (2002). Süleyman Üzerine Görüşler, *Kanuni ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, (ed. M. Kunt ve C. Woodhead), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., s.165-192.
- Yılmaz, C. (2003). Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler, *TALİD*, C.I, S.2., s. 299-328.

M. DOĞAN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: 2, (Kasım/November 2019): 149-173 (Atf için/To cite).

Yücel, Y. (1977). XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler, *Belleten*, XLI, s.61-164.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb- Kitabu Mesâlihi 'l Müslimîn ve Menâfi 'l Mü'minin-Hırzû 'l Müluk*, Ankara: TTK.